

**URARTIAN LANGUAGE AND WRITING:
PROPOSAL TO GENERATE AN URARTIAN-TURKISH CORPUS**

Yrd.Doç.Dr. Orhan VAROL

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Dil Bilimi Bölümü

orhan_van@hotmail.com

Abstract

Urartian kingdom introduced to the Eastern Anatolia the writing culture which was borrowed from Assyrian in 850s BC. The writing system consisting of ideograms, determinatives and syllabic writings are insufficient to convey the characteristics of Urartian language. Because this writing system was developed for Semitic Akkad, Assyrian and Babylon languages after Sumer originated ideograms. Another scientific congestion in terms of academics, researchers and students in Turkey is that a Turkish corpus of these inscriptions has not been created. EXMARaLDA can be evaluated as a digital program developed for multilingual researches and capable of versatile language analysis for the documentation and creation of a whole body of Urartian inscriptions. Thus, an important source of Archeology, Philology and Linguistics will be available. In addition, many unknown features of the Urartian language and it's writing system could be understood by means of this program.

Key words: *Urartian language, Urartian cuneiform, Exmaralda, Urartian corpus, Language documentation*

**URARTU DİLİ VE YAZISI:
URARTUCA-TÜRKÇE BİR BÜTÜNCE OLUŞTURMA ÖNERİSİ**

Özet

Urartu, Anadolu'nun doğusunu, milattan önce 850'lerde Assur'dan edindiği yazı kültürüyle tanıştıran bir krallıktır. İdeogramlar, belirteçler ve hece yazısından oluşan yazı sistemi Urartu dilinin özelliklerini aktarmak konusunda yetersizdir. Çünkü bu yazı sistemi Sümer kaynaklı ideogramlar sonrası Semitik Akkad, Assur ve Babil dilleri için geliştirildi. Türkiye'deki akademisyenler, araştırmacılar ve öğrenciler açısından bir başka bilimsel tıkanıklık, bu yazıtların bir Türkçe bütüncesinin oluşturulmamış olmasıdır. EXMARaLDA, çok dillilik araştırmaları için geliştirilmiş olan ve çok yönlü dil analizleri yapabilen bir dijital program olarak Urartu yazıtlarının dokümantasyonu ve bir bütüncesinin oluşturulması için değerlendirilebilir. Böylelikle Arkeoloji, Filoloji ve Dilbilim alanyazınında önemli bir kaynağa ulaşılabilecektir. Ayrıca Urartu dilinin ve yazı sisteminin birçok bilinmeyen özelliğini de anlama imkânı sağlanabilir.

Anahtar kelimeler: *Urartu dili, Urartu çivi yazısı, Exmaralda, Urartuca Bütünce, Dil dokümantasyonu*

1. Giriş

Tarih boyunca, Anadolu'yu yaşam alanı olarak benimsemiş olan birçok farklı medeniyet olmuştur. Bunlardan biri de Doğu Anadolu Bölgesi'nin yüksek kesimlerinde güçlü kaleler inşa etmiş olan Urartulardır. Urartulara ait birçok farklı eser gün yüzüne çıkarılmıştır ve bu krallığın tarihsel ve kültürel özelliklerini anlamaya yönelik arkeolojik kazı faaliyetleri de yoğun bir şekilde devam etmektedir. Urartu krallığının günümüze aktarmış olduğu çivi yazılı kitabeler, krallığın ve krallığı oluşturan halkların yaşadıkları dönemi aydınlatmak için önemli bilgiler içermektedir. Fakat öncelikle bu kitabelerdeki yazı sisteminin ve yazı sisteminin kullanıldığı dilin özelliklerinin aydınlatılması gerekmektedir. *Evliya Çelebi* ve *Charles Texier* gibi ünlü gezginlerin bilim dünyasına tanıttığı yazıtlar konusunda 19. yüzyılın başlarından itibaren dil ve yazı sisteminin çözümüne yönelik önemli çalışmalar yapılmaya başlandı. Alman bilim adamı *Friedrich Eduard Schulz* bu bilimsel akımın öncülerindedir. MS. (Milattan Sonra) 5. yüzyılda yaşamış Ermeni tarihçi *Khroneli Moses*'in eserindeki kayıtlardan, Van'da bulunan eski kalıntılar hakkında bilgiler edinen Schulz, 1827 yılında Urartular hakkındaki ilk bilimsel araştırmalarını Van kalesi, Şamran kanalı ve Urartu çivi yazılı yazıtlarını inceleyerek gerçekleştirir. Schulz, Van kalesinde ve çevre bölgelerde bulunan 42 Urartu yazıtını kopyalayarak bunları 1828 yılında Paris'e gönderir. Van'dan Hakkâri'ye doğru yaptığı bir inceleme gezisi sırasında öldürülen Schulz'un yaptığı kopyalar 1840 yılında yayınlanır. Urartu dilinin çözümüne yönelik ilk bilimsel uğraş 1847 yılında, Akad-Assur ve Babil yazıtları konusunda da önemli çalışmalar yapan İngiliz bilim adamı *Edvard Hincks* ile başlamıştır. Schulz'un çalışmaları sonucunda ele geçirilen yazıtlardan özellikle I. Arğişti'nin tekrarlamalı yıllıkları, Hincks'in, Assur ve Babil yazıtlarında da görülen eş sesli bazı işaretlerin yanısıra "şehir, ülke" gibi bazı determinatifleri (belirteç işaretleri) keşfederek, bir kaç özel sözcüğü ve Urartu krallarından bazılarının adlarını doğru olarak okumasını sağlamıştır. Belirteçler genellikle onlardan sonra bazen de önce gelen sözcüklerin tür ve cinslerini belirtici oldukları için yazıtların anlaşılabilirliğini kolaylaştırmaktadırlar. Hincks, Urartu dilinin bir Hint-Avrupa dili olduğuna inanmakla yanıldıysa da, dildeki özel adları ve bazı olay sonuçlarını ayırt edip anlamayı başarması önemli gelişmedir. 1880 yılında Fransız dilbilimci *Stanislav Guyard* soruna ışık tutan yeni bir keşif yapar. Bu keşif, Urartu yazıtlarının sonunda sıklıkla karşılaşılan bir ibare olan ve Assur yazıtlarında da aynı yerde bulunan lanetleme tümceleri hakkındaydı. 19. yy sonlarına doğru araştırmacılar, Assur-Babil çivi yazılı belgelerinde bulunan kavram (ideogram /logogram) ve belirteç işaretlerini tespit ettikten sonra Urartu yazıtlarının ne hakkında olduklarını aşağı yukarı anlayabilmişlerdir. Bu bilgilere dayanarak, 1882 yılında *A. H. Sayce*, dilin temel özelliklerinin anlaşılmasında zorluklar yaşamasına rağmen, ilk başarılı çeviriler yapmayı başarır. Sayce, o güne kadar yayınlanmış yazıtlara dayanarak Urartu Çivi Yazısı işaretlerinin bir dökümünü yaparak gramer

tablosunu oluşturur. Çalışması yazıtların transkripsiyon ve çevirilerini de içerir. Sayce'in Urartu yazıtlarının tümünü çözdüğüne dair gerçek olmayan açıklamalarına rağmen çalışmaları o dönemde Urartu Dili hakkındaki temel bilgiler olarak gösterilmiştir (Zimansky 1998: 101 vd.). Daha sonraki yıllarda kutsal kent Musasir'le ilişkilendirilen iki Urartuca ve Assurca iki dilli "Kelişin ve Topzava yazıtları" tespit edildi. 19. yüzyılın son yıllarında keşfedilen bu yazıtlardan en iyi korunmuş ve dilin çözümünde en faydalı olanı, Urartu Kralları İşpuini ve Minua tarafından yazılmış olan, İran-İrak sınırında, Zagros dağlarının kuzeyindeki Kelişin geçidinde bulunan Kelişin stelidir. Urartu yazılı kaynaklarının biraz daha güvenilir bir şekilde çözümlenmeye başlanması, bu yazıtın keşfiyle başlamıştır. Rus Arkeoloji Cemiyeti'nin 1916 yılındaki Van kalesi kazılarıyla, *I.A. Orbeli* yeni epigrafik yayınlara ulaşmıştır. Van kalesinde II. Sarduri'nin yıllıklarının analizinin yapılması Urartucanın araştırılmasına zengin kaynak sağlanmıştır. 1922 yılında *N. J. Marr*, II. Sarduri yıllıkları ve diğer yazıtları yayınlamıştır. Ancak bu yayınlarda transkripsiyon ve çeviri hataları vardır. Çünkü o da keyfi bir şekilde Urartu dilini Gürcü dilinin verileriyle açıklamaya çalışmış ve Urartucanın Gürcüce ile olan akrabalığını göstermeye gayret etmiştir. 1950-55 yıllarında Alman *F. W. König* tarafından iki kitap halinde yayımlanan Urartu Yazıtları yakın zamana kadar en kapsamlı yazıt koleksiyonunu içinde barındırmaktaydı. Bu yayınlar, yine o güne kadar bilinen tüm yazıtların transkripsiyonu ve Almancaya çevirileri ile Urartu çivi yazısının işaret listesine sahiptir. Bunun dışında, tüm kitaba ait bir lügat ve özel adlar listesi bulunmaktadır (Zimansky 1998: 100-167). 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Urartuca çalışmaları, Urartu ve Hurri Dilleri arasındaki yakın ilişki fark edilince karşılaştırmalı bir şekilde sürdürülmektedir. Ayrıca günümüze kadar Urartular'a ait birçok yeni yazıt bulunmuş ve Urartucanın özelliklerine yönelik yeni bilgiler elde edilmiştir. Urartuca yazıtları konusunda çalışmaları olan *N. Haruuthunyan*'ın oluşturduğu bütünce (yazıt koleksiyonları) kril alfabesiyle ve Rusça, *M. Salvini*'nin oluşturduğu üç ciltlik bütünce ise İtalyancadır. Urartuca bir bütünceyi Türkçe çevirileriyle oluşturma amacı, öncelikli olarak Urartuca yazıtların dil ve yazı özelliklerinin anlaşılmasına yönelik olduğundan bu konulara değinmek gerekmektedir.

2. Urartucanın Dil Akrabalığı

Berthalanffy (1968) dili, iletişim yetkinliğinin sağlanabilmesi için organize olmuş sesler, sözcükler, biçimbirimler ve sözdizimsel örüntüler gibi dilsel özelliklerin birbirleriyle ve diğer dillerdeki birim ve örüntülerle etkin bir ilişki ağı içinde olan, değişime açık bir sistem olarak tanımlamaktadır (Rendon 2008: 49). Yani dilin yapılanmasında kendi iç dinamikleri (language internal) ile kullanıcısı ve kullanıcısının farklı dil konuşucularıyla (language external) etkileşimine bağlı olarak yeni yapılanmalar sergileyen bir dışa bağımlı düzenleniş vardır. Dilin tüm bu donanımı ve etkileşimi aynı zamanda onun özelliklerinin anlaşılması için gereklidir. Urartu dili ve yazısının anlaşılması için de o dildeki içsel özellikler ve bu özelliklerin dilin kendi iç dinamiklerine ve etkileşimde olduğu dillere bağlı olarak gerçekleştirdiği farklılaşmalara dair incelemeler yapılmalıdır.

Bu da yine dilsel verilerle gerçekleşebilir. Yazı kültürüyle tanışmış eski çağ toplumlarının siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik yaşamlarının en iyi şekilde anlaşılması, bu toplumlara ait yazılı belgeler sayesinde gerçekleşir. Onların farklı toplumlarla olan kültürel ilişkilerini ve akrabalık bağlarını tespit etmede de en büyük yardımcı yazılı belgeler yardımıyla gerçekleştirilen betikbilim ve dilbilim çalışmalarıdır. Dil, bir toplumun kültüründeki tüm öğeleri birbiriyle birleştiren bir göreve sahip olduğundan dil akrabalıkları genetik ve kültürel akrabalıkların anlaşılmasında etkilidir. Belirli bir dilin başka dil(ler)le sözcüksel ve dilbilgisel bakımdan benzeşerek köken dilden farklılaşması - belirli tarihsel dönemlerde aynı coğrafik alanın paylaşılması sonucunda gerçekleşen- kültürler arası etkileşime işaret etmektedir. Diller genel olarak sözcük dağarcıkları, biçimsel özellikleri, ses yapıları ve tümce kurguları yönünden incelenir. Bu değerlerden sadece bir tanesinin, her iki dilde benzer olması o dillerin akrabalığını göstermeye yetmez. Benzerliğin nedeni diller arasındaki etkileşim de olabilir. Kesin akrabalıkların ispatı, bu özelliklerin tümünün her iki dilde büyük orandaki aynılığı ile mümkündür. Fakat eski dillere ait yazılı belgeler ve içerdiği dilbilgisel unsurlar çoğu zaman sınırlı olduğu için, dile ait tüm özelliklerin ortaya çıkarılması da mümkün olmayabilmektedir. Yazılı belgeler en çok söz konusu dillerin sözcük dağarcığı hakkında bilgiler vermektedir ve bu veriler tarihsel-karşılaştırmalı dilbilim araştırmalarının temel malzemesini oluşturmaktadır (Dinçol 1970: 9). Urartu Dili, bulunan yazılı belgeler sayesinde anlaşılmaya başlanınca bu dilin diğer bir Eski Yakınoğu Dili olan *Hurric* ile yakın ilişki içerisinde olduğu anlaşılmıştır. Bu ilişkinin boyutları genetik akrabalık bağı olarak teyze-yeğen ilişkisine sahip olmaları; tipolojik açıdan da Sümerce gibi *eklemeli* ve *ergatif* yapıya sahip diller olmalarıdır (Peker 2009: 42). Hurri-Urartuca için Elamca ve Sümerce gibi diller için de kullanılan “Asyanik ya da Asyatik” adlandırmaları bu dillerin belirli bir dil ailesine mensup olmamalarından dolayı geçici bir çözüm amacıyla türetilmiştir (Salvini 2006: 208). Urartucanın, Hint Avrupa dillerinin atası konumundaki Hititçeden sonra Anadolu’nun doğusunda ortaya çıkması, bu dili de köken dil araştırmaları bakımından önemli bir konuma yerleştirmektedir.

2.1 Hurri-Urartu Dil Akrabalığı

Yakınoğunun eski dillerinden biri olan *Hurric*, MÖ 3. bin yılın son çeyreğinden MÖ 2. bin yılın son çeyreğine kadar, eski Yakınoğu’da bereketli hilalin kuzey kesimlerinde (Kuzey Irak, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu) yaygın olarak konuşulan bir dildi. *Hurric* yaklaşık 500 yıl daha Assur’un kuzeyindeki dağlık alanlarda yaşamını sürdürdü. Bu dilin Eski Yakınoğu’da Urartuca dışında genetik bağının bulunduğu bir başka dil yoktur. *Hurric*’nin iki ana lehçesi bulunmaktadır. Bunlardan biri Mittani Mektubu’nun dili olan lehçe diğeri ise Hurri-Mittani Dönemi’nden çok öncesine ait olan Eski *Hurric* lehçesidir. Eski *Hurric* MÖ 2. binyılın başlarında Proto-Hurri-Urartu dillerinden ayrılmaya başlayan Urartucaya daha yakın bir lehçedir. (Wilhelm 2004-a: 95-97; Varol 2008: 27). Hurrielerin erken dönemlerine ait Eski *Hurric* Lehçesinin Urartucayla daha yakın dilbilgisel

özellikler sergilemesi Urartucanın daha arkaik olan özelliklerini koruduğuna işaret etmektedir. Hurrice'deki değişimin ise coğrafi ve kültürel bakımdan etkileşim yaşadığı Semitik toplumlara ait dillerden kaynaklandığı düşünülebilir.

Urartuca, MÖ 9. yy. sonlarından MÖ 6. yy. başlarına kadar Urartu Krallığı'nın yayılım alanı (Ermenistan, Azerbaycan, İran sınırları içindeki İran Azerbaycanı ve Kuzeydoğu Irak'tan Fırat Nehri'ne kadar) olan bölgelerde yazıya aktarılarak yaşatıldı. Şu ana kadar Urartucanın ne coğrafik kökeni ne de hangi bölgelerde halkın çoğunluğu tarafından konuşulduğu kesin olarak saptanamamıştır. Büyük bir olasılıkla, Urartunun en büyük tanrısı olan Haldi'ye adanmış Musaşir (Assurca *Ardini*) tapınağının bulunduğu Zab vadisi boyunca uzanan dağlık bölgeler ile Urartu başkenti Tuşpa'da (Van Kalesi ve civarı) bu dili konuşanlar daha yoğundu (Wilhelm 2004-b: 119; Varol 2008: 27). Urartu ve Hurri Dilleri arasındaki akrabalık ilişkisinin varlığı günümüze kadar yapılan birçok araştırma sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Bu araştırmalara göre, her iki dil de ergatif yapıya sahiptir. Ergatif yapı, ad durum eklerinden biri olarak değerlendirilir. Ergatif durum eki genellikle geçmiş zaman ekini almış geçişli eylemlere sahip olan özneler üzerinde görülmektedir. Tümce geçişli durumda olduğunda, öznenin ergatiflik gösteren tekil eki Urartucada *-še*, Hurrice'de *-ž*, çoğul eki ise Urartucada *-aše*, Hurrice'de ise *až/uzž*'dur. Ergatif özelliğe sahip tümcenin nesnesi Urartucada ya gövde durumunda ya da *-ni* eki durumunda; Hurrice'de ise ergatif yapıya sahip tümcelerin nesnesi genellikle benzer durumları sunan *-n(a)* ekini almış haldedir. Ergatif durum, Hurri-Urartu dilleri dışında Sümerce'de ve yakın coğrafyadaki Kafkas Dillerinin hemen hepsinde bulunmaktadır. Ergatiflik dışında Urartuca ve Hurice arasındaki akrabalığı belirten farklı dilbilgisel görünüm de mevcuttur. Hurrice ve Urartuca genellikle sözcüklerin sondan bir önceki hecelerinin vurgulu oldukları belirtilmektedir (Wilhelm 2004a: 100). Her iki dilde de soyut ad yapmakta kullanılan ek ergatif eki olarak da kullanılan *-še*'dir. Sahiplik bildiren bağımlı eklerden biri yine her iki dilde *-hi*' olarak görülür. Adıllar arasında da benzerlik bulunmaktadır ve iki dildeki bazı bağlaçlar aynı yapısal ve anlamsal özelliklere sahiptir. Urartucadaki *aše*: “ne zaman, ne vakitte” Hurrice'de *aweš* ile karşılanmaktadır. Urartu Dilindeki olumsuzluk ilgeci *-ui*'nin Hurrice'deki *uya* ile benzerliği açıkça belli olmaktadır. Urartuca ve Hurrice'nin tümce kurucularından birçoğunun yine aynı kökten geldiği görülür. Urartu Dilinde “yönelme ve çıkma durum eki olarak kullanılan” son ek *-edini*: Hurri Dilinde *edi*- şeklinde önek olarak görülmektedir. Urartu Dilindeki gelecek zaman yapmaya yarayan *-li/e* ekinin Hurri Dilindeki karşılığı, *-lewe*'dir. Urartuca eylem çekim eklerinden olumsuzluk anlamı içeren *-ul* ilgecinin Hurrice karşılığı yine *-ul*'dur. Urartucada çoğul yapımında kullanılan *-li* eki ve Hurrice *-lla*: “onları” bağımlı (*enklitik*) adılını aynı kökene bağlamak mümkündür. Her iki dilde bazı sesbilimsel özellikler bakımından benzer görünümlere sahiptir. Örneğin sözcük içindeki yapısal oluşumlara bağlı olarak *i/e* seslerinin benzeşme ve değişimi ile sahiplik eki *-hi*'nin *-i* ünlüsüyle biten sözcüklere eklenmesi halinde, araya *-u* ünlüsünün girmesi gözlemlenen bazı sesbilimsel özellikler olarak göze

çarpmaktadır (Tarhan 1978: 16-26). Urartu ve Hurri Dilleri arasında bulunan benzerlikler yanında bazı farklılıklar da mevcuttur. Eylem ve ad çekimleri farklı görünüşler sergileyebilmektedir. Eylem biçimlerin olumsuzu ve bağlı tümceler yapıları tamamıyla değişiktir. Ayrıca sözcük hazinesi açısından sebebi açıklanamayan farklılıklar vardır. Her iki dilde de “şehir” anlamını veren sözcükler Urartucada *patari-*, Hurrice’de ise *arte-* ‘dir (Dinçol 1994: 7). Hurrice’nin, akrabası olan Urartucadan farklı dilsel özellikler sergilemesinin temel nedeni -yukarıda da kısmen bahsettiğimiz gibi- yerleşim bölgelerinin kolay erişilebilirliğine bağlı olarak Semitik Assur ve Babil halklarıyla Hurri’lerin kültürel etkileşim halinde bulunmaları olmalıdır. Buna karşın dağlarla çevrili Urartu ana yerleşim bölgelerinde bu şekilde farklı dil ailelerine mensup dillerle etkileşim çok daha zordur. Bu nedenle Urartucanın Hurrice’ye göre bölgesel etkileşime bağlı olarak gerçekleşen değişime kapalı olduğunu ve bunun sonucunda daha arkaik dilsel özelliklere sahip olduğunu bir kez daha belirtebiliriz. Urartu dili ve yazı sisteminin anlaşılması konusunda yazıtlardan oluşan sınırlı bilgiler bulunmaktadır. Urartuca hakkındaki bilgilerin artması ve açıklayıcı olması için benzer özellikler sergileyen Hurrice, karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmalıdır.

2.2 Hurri-Urartu Kafkas dilleri ilişkisi

Urartu ve Hurri dilleri arasındaki yakın ilişki ortaya çıkarıldıktan sonra bu dillerin yaşayan diller arasındaki akrabalığı tartışma konusu oldu. Bu konuda Rusyanın tarihsel dilbilimcilerinden biri olan Gürcü kökenli *Diakonoff*, 1967-71-78 ve 1979 yıllarındaki eserlerinde, Hurri-Urartu dillerinin Proto-Kuzey Kafkas dil ailesinin bir dalı olduğunu savunur. Daha sonra *Starostin* ve *Nikolaev*’in kuzey ve kuzeydoğu Kafkas Dillerini araştırmalarından çıkarılan sonuca göre, Hurri-Urartu dilleri Kuzeydoğu Kafkas Dil Ailesi içinde, onun bir dalı olarak gösterilmelidir (Diakonoff-Starostin 1986: 1-2). Hurri-Urartu dilleri ile ilişkili, Kuzey Kafkas dil kollarına baktığımızda, bunların Batı Kafkas (Abhazo Adıge) ve Hurri-Urartu’nun da içinde bulunduğu Doğu Kafkas dil ailelerinden oluştuğunu görmekteyiz. Bu dillerden bazıları şunlardır:

1-Doğu veya Dargi Lezgi Dilleri: a) Lezgice vd. b) Dargice vd. c)Kinalugice vd.

2-Laki Dili,

3- Merkez Doğu Kafkas Dili veya Avaro-Andi-Cezice,

4-Batı veya Nakh Dili,

5-Hurri-Urartu (ayrıntılı bilgi için bkz. Diakonoff 1986: 3 vd.).

Kafkas Dillerinin neredeyse tamamının ergatif yapıya sahip olması, Hurri-Urartu Dilleri ile akrabalık bağları olduğunun iddia edilmesinde temel etken olduğunu belirtebiliriz. Bunun yanında sözlüksel birimler arasında da benzer biçimsel ve anlamsal özellikler olduğu fark edilir. Diğer benzer

görünümünden biri Doğu Kafkas Dillerinden Dargi, Laki ve Nakh Dillerinin Hurri-Urartu Dilleri gibi *r-* ile başlayan kök sözcük barındırmamasıdır (Diakonoff-Starostin 1986: 80). Birçok sözcüksel ve biçimsel benzerlik bulunmasına rağmen, Hurri-Urartu Dilinde olup da günümüz çağdaş Kafkas Dillerinde bulunmayan dilbilgisel özellikler de vardır. Bunlara bağlı olarak Huri-Urartu ile Kafkas Dilleri arasında bir akrabalık ilişkisi yoktur şeklinde bir yorumlama yapılabilir. Ya da ilgili dillerin yaşam dönemleri arasındaki çok uzun süreden dolayı artzamanlı nedenlere bağlı olarak bu dillerin birbirlerinden farklı özellikler sergilediği düşünülebilir. Tarihsel dilbilim çalışmaları ve bunun sonunda gerçekleşen dil dokümantasyonları, aynı aileye mensup ve aralarında zaman dilimi bulunan dillerin art zamanlı olarak yeniden yapılandırılmalarını gerektirir. Özellikle biçim-sesbilimsel yapılandırmalar önemlidir. Söz konusu dönemde Transkafkasya'dan Anadoluya gerçekleşen göçler, Urartuyu oluşturan halkların Kafkas kökenli olabileceği görüşünü ortaya çıkardığı için Kafkas dillerinin özellikle ses değerlerinin Urartucanın dil dokümantasyonu ve seslendirilmesi için göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

3. Urartu Çivi Yazısı

İnsanoğlu, duygu ve düşüncelerini anlatarak başkalarıyla paylaşabilmek ve bir takım ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla dili bir iletişim aracı olarak kullanmaya başlar. Yazı ise; bu duygu ve düşüncelerin sonucunda, ağızdan çıkan seslerin dolayısıyla sözcüklerin kulak ya da jest yardımı olmadan gözle görülebilen, bazen de dokunulabilen işaretler halinde biçimlendirilerek kaydedilmesini sağlayan araçtır (Hırçın 2000: 1). Ortaya çıkışıyla insanoğlunun yaşamında büyük bir devrim yaratan yazıyı, ilk kez Mezopotamya'da MÖ 4. binyıl sonlarına doğru, (MÖ 3200 civarı) aslında Asya kökenli olan Sümerler icat etmişlerdir. Eski Uruk kentinde (şimdiki adı Warka) yapılan kazılarda, IV. tabakada ortaya çıkarılan kil tabletlerden anlaşıldığına göre, önce resim yazısı olarak başlayan bu yazı evrimleşerek üzerine yazıldığı kil tabletlerin özellikle yuvarlak hatlı resimler çizmeye elverişli olmaması nedeniyle, düz çizgilerden oluşan işaretlere sahip bir yazı biçimini almıştır. Kile batırılan ucu kesik, *stylus* adı verilen yazı kalemi batırıldığı yerde üçgen biçimli bir iz, çekildiği zaman da düz bir iz bırakır. Buna bakılarak, kama ya da çiviye benzeyen işaretlerden oluşan yazıya Latince “cuneus” kama ve “forma” biçim, sözcüklerinin bileşiminden oluşan “cuneiform” çivi (kama) biçimli yazı, *çivi yazısı* adı verildi (Dinçol 2001: 23,24). Çivi yazısı gelişiminin ilk aşamasında yer alan kavram-ses etkileşiminin bir sonucu olarak sözcüğün sesletilmesinin sağlandığı “kavramyazı”nın dilsel aktarımda yetersiz kaldığı anlaşılır. Bunun üzerine, çivi yazısı işaretlerinin sözcük boyutlu seslere değil, sesletimin en küçük birimi olan hecelere bağlı olarak kurulmasının temel alındığı “heceyazı” sistemi ortaya çıkmıştır (Uzun 2004: 30). Fakat ideogram adı verilen kavramyazı işaretleri de dilin aktarımında kullanılmaya uzunca bir süre devam edilmiştir. Yani çivi yazısı, kavram işaretleri ve ses değerlerine sahip hece işaretlerinden kurulu bir yazı sistemi halini almıştır. Arap ve Latin alfabeleri gibi, eski Ön Asya'da birbirinden çok farklı dil ailelerine mensup dillere bu yazı simgeleri uyarlanarak

uygulanmış ve MS. 74 yılına kadar işlevselliğini korumuştur (Dinçol 2001: 23,24; Alparslan 2009: 63-67). Urartu çivi yazısı anlaşıldığı gibi binyıllar süren bir kültür mirasının örneğidir. Yazıtların dokümantasyonu yapılırken aynı zamanda çivi yazısı kültür mirasının da özellik ayrıntılarına ulaşma sağlanabilecektir.

3.1 Urartu'nun çivi yazısı sistemine geçiş aşamaları

Urartu yazıtları, ilk olarak Sümerlerin ve sonrasında Akadların kullandığı çivi yazısı işaretlerinin, bir Akad lehçesi olan Yeni Assur Dönemi'ndeki biçimiyle yazılmaktaydı. Urartular, Geç Hitit Kent Devletleri'yle olan ilişkileri sonucunda dar kapsamlı ve kısa süreli de olsa çivi yazısı dışında bazı metal eşyalar ve keramikler üzerinde hiyeroglif yazı sistemini de kullanmışlardır. Anadolu'da Urartu'nun çivi yazısı geleneğini tekrar başlatmasından önce bu yazı sistemini Hititler kullanmıştı. Urartu, en büyük düşmanı Assur İmparatorluğu'nun yazısı olan yeni Assur çivi yazısını kullanarak hem eski hece sistemi yazıya hem de bu yazının binlerce yıldır oluşturduğu yazı kültürüne geri dönüşü sağlamıştır. Urartu'nun Assur kültüründe var olan değerleri benimsemesinin nedeni, krallığın farklı alanlardaki gelişimini kültürel olarak da tamamlamaya çalışmasıydı. Urartu Krallığı'nın kökeni bir "kabile devleti" idi ve tüm idari ve askeri organizasyonunu dönemin en gelişmiş siyasal gücü ve askeri varlığı olan Assur İmparatorluğu'nu örnek alarak kurdu. Kendi egemenlik anlayışları farklı ölçütlere dayanan kabilelerin Assur baskısına karşı bir araya gelmeleri sonucu ortaya çıkan Urartu Devleti'nin izleyeceği modelin Assur olması kaçınılmazdı. Bu nedenle, Urartu'nun yazısı da Assur'da yüzyıllardan beri kullanılan çivi yazısının yeni Assur yazı biçimi olmuştur. Urartu Krallığı, yazısını en güçlü ekonomik rakibi ve düşmanı olan Assur'dan almakla eski Ön Asya'nın geleneksel kültür dünyasına da girmiş oldu. Fakat başka bir yerde icat edilmiş ve geliştirilmiş bir yazı sistemini almak ve hedef (yerel) dile uygulamak genellikle üç aşamalıdır. Öncelikle, yazı sistemi kaynağı olan yabancı dil ile birlikte kullanılır. İkinci aşamada yazı hedef dile uygulanır fakat metinler hem hedef hem de kaynak dilde olmak üzere iki dilli kaleme alınır. Son aşama ise kaynak dilin tümüyle terk edilip yazı sisteminin hedef dile tam olarak uygulanması, hatta hedef dilin ses özelliklerinin gereksinimlerini daha iyi karşılayacak özel yazı işaretlerinin oluşturulabilmesidir (Dinçol 2003: 45-46).

Urartu'ya ait en erken yazıt, Assurca olarak Urartu Kralı I. Sarduri tarafından Yeni Assur çivi yazısı kullanılarak Van kalesinin batı eteğinde yüksekçe bir platform oluşturan büyük bloklar üzerine yazılı 6 ayrı kopya halinde görülmektedir. Van kalesi üzerinde, küçük bir niş içerisinde, büyük oranda tahrip olan ve kurban hayvanları listesini içeren yazıt da yalnızca Assurca olduğundan yine bu krala tarihlendirilmektedir. Daha sonraki Urartu Kralları'nın iki dilli yazıtlar yazdırmalarını ise, yazı kabulünün bir aşaması olarak değil, Assurca konuşan insanların fazla olduğu sınır bölgelerinde her ne kadar okuryazar sayısı düşük olsa da hem Urartu hem de Assur toplumuna hitap etme isteği olarak

görülür. Zagros dağlarındaki Urartuca-Assurca olmak üzere iki dilli yazılmış olan Kelişin ve Topzava stellerinin bu maksatla oluşturulduğu düşünülür. Sınır bölgesi olmadığı halde, Urartuca-Assurca iki dilli bir yazıt da Van'daki Kevenli Köyü'nde bulunmuştur. Yazıtın, savaşta Urartu orduları tarafından sürülerek işgücü sağlamak amacıyla bu bölgeye yerleştirilen Assurlu sivil esirler için orada bulunduğu belirtilir (Dinçol 2005: 112). Urartu yazıtlarının (politik nedenler dışında) iki dilli olduğu geçiş dönemine ilişkin örneklerinin eksikliği ya da henüz ele geçememiş olması, yine aynı şekilde çivi yazısı gelişim sürecini yaşamış Anadolu'nun diğer bir eski uygarlığı olan Hititler'e ait yazıtları inceleme ihtiyacını doğurmaktadır. Geçiş sürecinin kanıtı olan Hitit yazıtı, Hattuşili'nin siyasi vasiyetnamesi olarak nitelenen belgedir. Bu belge, hem yazının alındığı uygarlığın dili olan Akadca, hem de yerel dil olan Hititçe olarak iki dilli düzenlenmiştir (Dinçol 2004: 17). Urartu Dili ilk kez Kral Sarduri'nin yerine Urartu tahtına geçen oğlu İşpuini tarafından yazıtlarda uygulanmaya başlamıştır. Sonraki krallar da bu geleneği devam ettirerek Urartuca birçok yazıt yazdırmışlardır. Urartu sınırları içerisinde dönemin Mezopotamya'sında olduğu gibi okur yazarlığın oluşması için bir idari merkezin oluşturulduğu düşünülebilir (Zimansky 1998: 100; Dinçol 2005: 112-113).

Akad ve Yeni Assur yazı sisteminde 600'den fazla çivi yazısı işareti bulunmasına karşın Urartular sadece bunların 160 kadarını kullanmışlardır. Urartunun kendine model aldığı Assur çivi yazısındaki işaretler çok anlama gelirken, Urartu çivi yazısındaki işaretler bir veya iki anlam ifade etmektedir. Bundan dolayı Urartu yazı sisteminin, kaynağı olan Assur yazı sistemine göre daha kolay olduğu söylenebilir. Assur'un binlerce yıllık Mezopotamya kültür mirasını devam ettirme rolü düşünüldüğünde, dil ve yazı sistemindeki bu zenginliğin nedenini sorgulamak da yersiz olacaktır. Çivi yazısını kullanan tüm halklarda olduğu gibi, Urartu çivi yazısı da soldan sağa okunmaktaydı. Yazıtlardan Urartulu yazı ustalarının kayalara ve taşlara yazıyı işlemeyen önce genellikle satır çizgilerini yerleştirdikleri anlaşılmaktadır. Bu gelenek Urartu'ya özgü olarak görülmektedir (Zimansky 1998: 103). Yazıda sözcükler boşluklar bırakılarak birbirlerinden ayrılmaktadır. Her zaman sistematik bir şekilde olmasa da sözcükler arasında bir sözcük ayracının da kullanıldığı görülmektedir. Sözcükler satır sonunda bölünmemekte, bunun yerine bazı heceler arasında fazla mesafe bırakılmakta ya da sözcük aralarına fazla sayıda ünlü konulmaktaydı. Urartu metinlerinde yaygın olmamakla birlikte sözcüklerin kısaltıldığı da görülür (Wilhelm 2004-b: 121). Urartu yazıtlarındaki diğer bir özellik Urartu anıtsal çivi yazısındaki bir ayrıcalıktır ki bu da taş ve metaller üzerinde uzun yatay çivi işaretlerinin dikey çivi işaretleriyle kesiştikleri yerlerde birbirlerinden ayrılmasıdır. Böylece, taşın yüzeyinin parçalanması engellenmek istenmiştir. Kil tabletler ve bullalar üzerindeki yazılarda ise kesişen işaretlerle karşılaşmaktayız (Salvini 2006: 207). Urartu her ne kadar yazı sistemini Assur'dan ödünçlese de kendine özgü bazı yenilikleri zaman içinde yazı sistemine eklemiştir. Bunun temel nedeni, dile iletişimsel yeterlilik kazandırma uğraşdır.

3.2 Urartu Çivi Yazısı Sistemi

Son konuşanı da ölmüş ve sesli kaydı bulunmayan dillerin sesbilimsel özelliklerini Urartucada olduğu gibi yazılı belgelerden öğrenmek zorundayız. Eğer yazı dilin bütün ses değerlerini yansıtmıyorsa incelenen dile ait ses özellikleri de tam olarak anlaşılabilir. Urartu Dilinin ses değerleri Assur yazısının verileriyle sınırlı olduğundan Urartuca için de bu kısıtlılık söz konusudur. Semitik Assur Dilinin ses gereksinimlerine uygun olan Assur çivi yazısı -bazı araştırmacılarca Kafkas kökenli olduğu düşünülen Urartu Dilinin ses değerlerini tam olarak yansıtmakta yetersizlik yaratabilir. Yani, bazen yazı simgeleri dilin kullanımını sağlayan tüm sesleri ifade edemez. Bu durum yazının bir dilden başka bir dile geçerken kullanılmasında sıklıkla görülebilmektedir. Örneğin günümüzde Latin yazı simgelerini kullanan birçok ulusun alfabesindeki aynı harfler farklı sesleri gösterebilmektedir. Urartular, bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi Kafkasya kökenli bir halk topluluğu, dilleri de Kafkas dilleri grubundan ise, bu dillerde Semitik dillere çok yabancı olan sürtünme sesleri bulunmaktadır. Assurcanın da içinde bulunduğu Sami dillerine yabancı, ama Urartucada olma olasılığı yüksek olan sürtünme sesleri Assur yazı işaretleriyle sunulamaz. Bu nedenlerden dolayı, Urartu yazıtlarında bulunan bazı yazı simgelerine ait ses değerlerinin, tamamıyla doğru bir telaffuzu yansıtmadığı da düşünülebilir (Melikişvili 1971: 21). Urartu yazı sisteminin değerlendirilmesi ve dilsel içeriğe ulaşılması bu nedenlerle sadece Assur yazı sisteminin sunduğu verilerden ibaret olmamalıdır. Assur yazıtlarında olduğu gibi Urartu yazıtlarının oluşturulmasını sağlayan yazı sisteminde de *heceler*, ideogram olarak belirtilen *kavram yazılar* ve determinatif adı verilen *belirteçler* bulunmaktadır (Dinçol 2001: 23-24).

3.2.1 Heceler

Urartu yazı sisteminde bulunan ve tek başına kullanılabilen 4 ünlü (*a, e, i, u*) hece sesi ayırt edilmektedir. Hece işaretlerinden tespit edilebildiği kadarıyla, iki sesli olarak: 57 ünsüz + ünlü ses işareti (*ta, sa, me* gibi) ve bundan daha az olarak 19 ünlü + ünsüz ses işareti (*an, el, ir* gibi) bulunmaktadır. Assur çivi yazısında sıklıkla görülen bazı ünlü+ünsüz ses değerleri, (*aK, iK, uK, ih, uh, im, um, en, in, un, uT* gibi) Urartu yazı sisteminde henüz tespit edilememiştir. Urartu yazı sisteminden kaynaklanan bu türden kısıtlamalardan dolayı dilin ses değerleri hakkında birçok değişik görüş de bulunmaktadır. Bunlardan birine göre, bazı durumlarda ünsüz + ünlü şeklinde görülen ses değeri aslında sadece ünsüz ya da ünlü + ünsüz ses değerine sahiptir. Bazı erken dönem yazıtlarında ergatif ekinin *-iš* ses değerleriyle yazıldığı düşünülürdü. Şimdi ise bu eki karşılayan ses değerinin *-še'* olduğu anlaşılmıştır. Urartu çivi yazısında bulunmadığından bazı işaretler örneğin *uk* (ünlü + ünsüz) hecesi sözcük içindeki bir sesin benzeşmesine bağlı olarak *ku* (ünsüz + ünlü) şeklini alabilmektedir. Bu biçimde yazıda gerçekleşen sesbilimsel değişimlere başka sözcüklerde de karşılaşmaktayız:

ši-di-iš-tú-ni > *ši-di-ši-tu-ni* (*šidu-*: inşa etmek);

ta-ar-ma-ni-li > *ta-ra-ma-na* (çeşme, kaynak).

Urartu yazı sisteminde bulunan *mi* ve *ne* heceleri sadece tek bir hece değeriyle bulunmayabilmektedir. Bu birimlerden *me* hecesini karşılayan yazı işareti çevirilerde ayrıca *mi* hecesi için de kullanılabilir. Urartu Kralı “Minua”nın aynı zamanda “Menua” olarak da telaffuzu mümkündür. Aynı şekilde *ni* hecesi *ne* hecesini de karşılayacak şekilde kullanılabilir. Ses değerlerinden apostroflu ‘a sesi *wa* sesinin değiştirgeni olarak birçok durumda kullanılabilir. Assurca’da kullanılmayan, fakat Urartu’nun yazıda uyguladığı bir kaç hece değeri de bulunmaktadır. Örneğin: *ga*, *gi* ve *gu* bunlardan bazılarıdır(bu işaretlerin *ya*, *yi* ve *yu* olarak seslendirildiği düşünülmektedir). Üç sesli olarak, 20 (ünsüz+ünlü+ünsüz) hece sesi işareti (*hal*, *şur* gibi) bulunmaktadır (Wilhelm 2004-b: 120). Üç sesli işaretlerin de Assurca ile kıyaslanınca oldukça az sayıda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Urartu yazı sistemi, anlaşıldığı gibi günümüz dilleri için uygulanan anlam ayırt edici sesbirimlerden oluşan harf temelli bir yazı sistemi olmadığından, dilin telaffuzu konusunda birçok farklı ses olayının değerlendirilmesi ve buna bağlı olarak dokümantasyonunun sağlanması gerekmektedir. Yazı sisteminde bulunup da telaffuzu olmayan çivi yazısı işaretleri de söz konusu olabilir. Örneğin Türkçe alfabedeki “ğ”nin bir ses değil önündeki ünlüyü uzatan bir harf olduğu anlaşılmaktadır.

3.2.2 İdeogramlar (Kavramyazılar)

Mısır resim yazısında (hiyeroglif) olduğu gibi Önyasya’nın çivi yazısında da ideogramlar oldukça yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Sümer kökenli olduklarından bu işaretlere “sümerogram” veya belli bir simgeyi ifade ettiği için “logogram” da denmektedir. Urartu çivi yazısındaki ideogramlar tespit edildikten sonra bunların transkripsiyonları Sümerce’deki anlamsal içeriklerine göre yorumlanmıştır. İdeogramlar genellikle sözcüğün önüne gelerek tek başlarına sadece anlatılmak istenen varlığı yani “toprak”, “su”, “ülke”, “kral”, ve “tanrı” gibi kavramları ifade ederler. Bu işaretlerin okunuşları farklı olsa da Urartular gibi çivi yazısını kullanmış olan diğer halklar tarafından da aynı şekilde yazılarak aynı anlamsal içeriği sunarlar. Örneğin, bu dillerin tümünde “kral” anlamını vererek aynı şekilde yazılan ideogram işareti, Sümerce’de *lugal*, Akadca’da *şarru*, Hititçe’de *haššu-*; Hurrice’de *iwri-* ve Urartucada *ereli* olarak okunmaktadır (Friedrich 2000: 54). Kavram yazı, bir İngilizin ve İngilizce bilmeyen bir Türk’ün “sigara içilmez” levhasına bakarak uyarıyı farklı şekillerde seslendirmeleri fakat aynı anlamsal çağrışıma “sigara içilemeyeceğini” zihinlerinde canlandırmaları gibi düşünülebilir. Yani gündelik hayatta karşımıza çıkan simgelerin her biri aslında birer kavram yazıdır. Belirteçler gibi sesletimi olmayan fakat belirli bir kavramı gösteren ideogramların yazıdaki varlıkları, o dönemde Urartuca bir mektubun yazılı metnini, okuyucunun dinleyiciye aktaramamasına mı neden oluyordu? şeklinde bir soruyu zihinlerde uyandırmaktadır. Bundan dolayı ideogram ve

belirteçlerin sesli aktarımlarının olmaması fikri düşündürücüdür. Bu durumda, büyük olasılıkla, ideogramlar ve belirteçlerin Urartuca karşılıkları sesletiliyordu.

3.2.3 Belirteçler

Çivi yazısı sisteminde belirteçler, sözcüklerin ifade ettikleri varlık ve nesnelerin ait oldukları sınıfları belirten işaretlerdir. Belirteçlerin belirttiği iki tür kategori bulunmaktadır. Bunlardan ilki nesnelerin yapıldığı maddeleri (*ağaç, metal, toprak* gibi), ikincisi ise söz konusu nesne veya varlığın ait olduğu grup veya cinsiyeti (*ülke, insan, erkek, tanrı, hayvan* gibi) belirtir. Belirteçler genellikle sözcüklerin önünde “ön belirteç” ya da nadiren sonunda “art belirteç” olarak bulunabilirler. Kavram yazılar gibi belirteçler de Urartu Dili ve diğer tüm çivi yazılı dillerde aynı yazı değerine sahiptir. Belirteçler aracılığıyla çivi yazısıyla yazılmış ama bilinmeyen bir dile ait coğrafi adlar ve tanrı, kadın, erkek gibi cins adları saptanabilir. Bu özellikleriyle belirteçler çivi yazısının çözümünde büyük yardım sağlamaktadır. Transkripsiyonlarda belirteçleri niteledikleri sözcüklerin üst kısmında, büyük harflerle yazılmış belirtici değerler olarak (KUR = Ülke, belirteçi gibi) görmekteyiz. Belirteç ve ideogram arasındaki ayrım çok açık değildir. Yine de Urartu çivi yazısı sistemindeki bu üç farklı yazı özelliği, Urartular’ın Bastam’da kurmuş oldukları kalenin Urartu Dilinde yazılmış eski adında bulunabilir: ^MRu-sa-a-i URU.TUR: “Rusa’nın Küçük Şehri”; İlk işaret olan: M bazen de (I): bir belirteçtir ve bir sonraki sözcüğün cinsel niteliğini (M: *masculinum*: Eril) belirtmektedir. Bu telaffuzu olmayan tamamıyla gösterimsel bir ayrıçtır ve basit dikey bir çivi işaretiyle gösterilir. *Ru-sa*: belirtecin işaret ettiği şahıs yani Urartu Kralları’ndan birinin adıdır ve bu iki ayrı hece işareti ile belirtilmiştir. Rusa’dan sonraki *-a*: ünlü hecesi, Urartular’ın uzun ünlüleri bu şekildeki çift ünlülerle belirttikleri şekilde yorumlanabilir. Ayrıca yazı şeridini doldurmak gibi stilistik kaygılarla da bu işlemin gerçekleştirildiği düşünülebilir. Diğer ünlü işareti olan *-i*: iyelik ekidir ve sözcüğe *Rusa’nın* anlamını vererek sahiplik belirtmektedir. Rusa’nın küçük şehri adı içerisinde bulunan son iki işaret URU.TUR: birer ideogramdır. URU: “şehir”; TUR: “küçük” > “küçük şehir” anlamlarını vererek sıfat tamlaması şeklinde bir nitelenen kavramı ifade etmektedir (Zimansky 1998: 103).

Urartu Dili ve yazı sisteminin anlaşılmasında etkili olan unsurları genel olarak şu şekilde özetleyebiliriz: Urartu Dilinin çözümlenmesinde temel kaynaklar, Urartu yazıtları olmuştur. Yazıtların oluşturulmasını sağlayan çivi yazısı sisteminin bileşenleri, yazının kaynağı olan dil ve yazıyı kullanan farklı dillere ait yazıtlarda bu bileşenlerin yapısal ve işlevsel konumlarının belirlenmesi ile anlaşılmıştır. Yazıtlardaki bilgilerin anlaşılmasında belirli yapısal konuma sahip olan bu birimlerin bir metin ya da tümce içinde aynı işlevleri yerine getiriyor olması etkili olmuştur. Hecelerle oluşan sözcüklerin anlamlı bir bütün oluşturması gereği ve araştırmacının metnin bağlamına dayalı çıkarımlama yapabilmesi yazıtların içeriğindeki bilginin anlaşılmasına katkısı olan diğer unsurlardır. Urartuca ve Hurrice gibi benzer dilbilgisel ve sözlüksel özelliklere sahip dillere ait metinlerin

karşılaştırılması da metin içi bilginin içeriğinin anlaşılmasında ayrıca etkili olmuştur. Urartucanın dokümantasyonunun yapılmasında tüm bu değerlendirmeler göz önünde bulundurulmalıdır.

3.2.4. Urartu Çivi Yazılı Belgeleri

Urartu yazıtlarının bulunduğu bölgeler Urartunun coğrafi yayılım alanıyla paralellik göstermektedir. Günümüze kadar 900 civarında Urartu Dili ile yazılmış yazıt tespit edilebilmiştir. Bu yazıtlar, Urartu başkenti Tuşpa (Van) ve Van Gölü havzası merkez olmak üzere, Urmiye Gölü'nün kuzeyi ile Türkiye'ye bakan kesiminde, İran'ın Tebriz Bölgesi ve Ermenistan'ın Erivan Bölgesi'nde daha yoğun olarak bulunmuştur (Balkan 1984: 517-518). Urartu yaşam alanının büyük bir kısmını oluşturan Doğu Anadolu Bölgesi'nin sert iklim ve zorlu coğrafi koşullarının yanında bölgede kapsamlı araştırma yapılabilmesi için uygun güvenlik koşullarının bulunmamasına bağlı olarak birçok Urartu yazıtına henüz ulaşamadığımızı düşünebiliriz. Eskiçağda kullanılan yazı malzemesinin en önemlilerinden biri olan taş, papirus (bir çeşit bitki) ve parşömen (işlenmiş deri) gibi bir hazırlama teknolojisine ihtiyaç olmaması nedeniyle, ilk seçilen yazı malzemesi olmuştur (Yıldız 2000: 121). Urartu yazıtlarının da büyük bir bölümü, andezit, bazalt ve kireçtaşı gibi taşlar üzerine yazılmışlardır. Bu yazıtlar genellikle kale içlerinde bulunan mimari yapılardaki kolon, sütun, sütun temelleri ile kaya yüzeylerinde ve açık alanlardaki stellerde yer almaktadırlar (Wilhelm 2004-b: 120; Varol 2008: 29)

Çeşitli biçimlerdeki taş bloklar üzerine işlenmiş Urartu Yazıtları (Van Müzesi bahçesi)

Bunlar krallar tarafından yapılan inşa faaliyetleri, askeri sefer ve zaferler ile az da olsa dinsel etkinlikler gibi konuları sunmak amacıyla yazdırılmışlardır. İnşa yazıtlarına krallığın erken tarihlerinden geç dönemlerine kadar rastlanmaktadır. Bu türden yazıtların en çok Urartu Kralı Minua'ya ve daha az olarak Urartu Krallarından İşpuini, I. Argiştı ve II. Sarduri Dönemine tarihlendiğini görmekteyiz. Askeri zaferleri anlatan yazıtlar ise en çok İşpuini, Minua, I. Argiştı ve II. Sarduri Dönemine aittir. Bu türden yazıtların bazılarında yazıtın hangi kral tarafından yaptırıldığı ve yazıtı tahrip edenlere karşı bir beddua metni ekli bulunur. Bazılarında ise tanrılar için gereken kurbanlar sıralanır ya da tanrılardan kralı koruması ve kollaması istenir (Payne 2006: 4-5). Urartu Dili, genellikle kralların icraatlarının çivi yazısıyla anlatıldığı krali yazıtlardan ibarettir. Assur'u örnek alarak iyi örgütlenmiş bir memur devleti olan Urartu'da devlet icraatının bu şekilde öne çıkması doğaldı. Ancak, Mezopotamya'da görülen mitolojik, hukuki ve dini içerik çeşitliliğini Urartu yazıtlarında göremiyoruz. Acaba bu gibi metinler başka bir yazı sistemiyle papirus ya da deri üzerine mi yazılmıştı? Eğer böyle bir uygulama vardysa bunu kanıtlamak oldukça zordur. Çünkü bu tip malzeme günümüze kadar Doğu Anadolu ikliminde ancak olağanüstü koşullarda gelebilirdi (Dinçol 2003: 44-45). Urartu'ya ait kısa yazıtlar ise genellikle bronz eserler üzerinde krali ve tanrısal mülkiyetlerin ve sahiplerinin adlarının belirtilmesi için kullanıldığı görülür. Ayrıca birçok pithos çömlek üzerinde bunların kapasitelerini gösteren kısa yazıtları da görebilmekteyiz. Bunlar genelde saray ve magazin yapılarında ortaya çıkarılmışlardır. Sayıları 300'den fazla olan bronz eserlerin yarısı II. Sarduri Dönemi'ne, diğer yarısının büyük bir kısmı İşpuini, Minua ve I. Argiştı Dönemine, geri kalanlar ise İnüşpia, I. Rusa, II. Argiştı, II. Rusa, III. Rusa ve IV. Sarduri Dönemine aittir (Payne 2006: 4-5). Ayrıca metal mutfak eşyaları, levhalar, taş boncuklar ve bilezikler üzerinde de kısa yazıtlar görülebilmektedir. Üzerinde yalnızca kapasitelerini belirten yazıt bulunan 120 kadar iri çanak çömlek ve pithos, Toprakkale, Kevenli, Çavuştepe, Adilcevaz, Altıntepe, Karmir-Blur, Batsam, Erivan ve Ayanis kazılarında ele geçirilmiştir.

Mezopotamya'nın geleneksel yazı malzemesi olan kil tablet (*tuppu*), Anadolu'da Hititler döneminde yaygın olarak kullanılmıştı. Fakat Urartu egemenlik alanını kapsayan bölgelerdeki merkezlerde yapılan arkeolojik kazılarda ele geçen kil tablet sayısı oldukça azdır. Otuz civarındaki kil tablet Toprakkale, Çavuştepe, Karmir-Blur, Bastam ve son yıllarda yapılan Yukarı Anzaf ve Ayanis kazılarında bulunmuştur. Bunlar genellikle malzeme listeleri gibi ekonomik işlerle ilgili belgeler ile merkezden memurlara gönderilen ve kralın çeşitli talimatlarını içeren mektuplardır

Kil tablet halindeki bu mektuplar içeriklerinin gerçekliğini kanıtlamak üzere, bütün eski Önasya'da olduğu gibi gönderenin mührüyle mühürlenmişlerdi. Urartu'da kil tabletlerin yaygın olarak kullanılmamış olması, Urartu'nun bunları kullanım ihtiyacının azlığından çok arkeolojik araştırmaların yetersizliğinden de kaynaklanabilir. Urartu mühürlerinin bazılarında tasvirler yanında yazıya da yer

verilmiştir. Genelde kralî ve resmi memur mühürlerinde yer alan yazıtlarda çoğu zaman mührün sahibine ait bilgilere de yer verilmektedir. Daha çok silindir damga mühürlerde bazen de damga mühürlerde yer alan Urartu çivi yazısı, bullalar (kil topak) üzerindeki baskılarda da görülmektedir. Urartu hâkimiyet alanındaki 950’den fazla bulla Toprakkale, Karmir-Blur, Bastam ve Ayanis kazılarında bulunmuştur (Payne 1995: 4). Urartuca yazıtlardaki konu çeşitliliğinin az olması dilin söz varlığının anlaşılması konusunda yetersizlikler sergilese de farklı yazı malzemeleri üzerinde kullanılmış farklı dilsel öğelerin bir araya getirilmesi sonucunda yeni cümle örüntülerine ulaşılabılır. Örneğin Brezilya’nın yerli dillerinden olan “Piraha” dilinin sınırlı söz varlığı, Amerika’daki bir üniversitenin bilim insanları tarafından binlerce kat farklı tümce örüntüsü oluşturularak incelenmeye çalışıldı.

4. Türkçe-Urartuca Bütüncesi

Anadolu’nun tarihsel ve kültürel değerlerinden biri olan Urartu yazıtlarının *König* tarafından Almanca (König 1950; 1955), *Harutyunyan* tarafından Rusça (Harutyunyan, 2001) ve *Salvini* tarafından İtalyanca (Salvini, 2008) bütünceleri oluşturuldu. Bu çalışmalar, Türkiye’deki araştırmacılar ve öğrencilerin dilbilimsel, filolojik ve arkeolojik araştırmalar yapmaları ya da bu kaynaklardaki bilgilere ulaşmaları bakımından sorunludur. Çünkü özellikle bu çalışmaların en kapsamlı hazırlanmış olanları Rusça ve İtalyanca olduğu için bu dillerdeki akademik yetersizlik alan araştırmacıları için önemli bir sorundur. Bundan dolayı günümüz teknolojisinden de faydalanılarak, dijital ortamda da bu yazıtlara ulaşma imkânı sağlanmalıdır. Çağdaş dilbilim araştırmaları için Hamburg Üniversitesi tarafından geliştirilen EXMARaLDA programı aslında yaşayan diller için ve çok dilli söylem alanlarında, çok dillilerin söylem analizlerinin çözümünde kullanılmak amacıyla oluşturuldu (Herkenrath ve Rehbein 2012). XML-temelli bir sistem olarak konuşma dilini bilgisayarda okuma imkânı sağlamaktadır. EXMARaLDA, verilerinin kaydı ve çıktısının oluşturulması için PARTITUR EDITOR kullanılmaktadır. Arşiv oluşturmak için öncelikle bu program gerekmektedir. Bu program ana bir ekran ve yardımcı panellerden oluşmaktadır. (bkz. <http://exmaralda.org>). Partitur, farklı katmanlara sahip birer belirtke olarak dilleri açıklama eğilimdedir ve okuma, çeviri ve biçimsel ayraçlama gibi işlemleri gerçekleştirir. Yani birçok dilsel özelliğin gösterimi sağlanır. Transkripsiyon yapılırca, katmanlar içine yerleştirilen metinler uzadıkça otomatik olarak alanı genişler ve hem çevriyazı hem de açıklama aynı alanı kapsar.

Aşağıda, (König 1955)’te çizimi (Payne 1995)’te açıklaması verilen Urartu Kralı Menua dönemine ait olan yazıtın Partitur Editor programına işlenmiş örneği verilmektedir. Ayrıca aşağıdaki Urartu yazıtının sesletiminin programa yerleştirilmesi de mümkündür. Bu bütüncüyü hazırlamaktaki bir başka amaç da Urartu yazıtlarının sözlü olarak kaydını da içerecek olmasıdır. Yani hem görsel, hem de işitsel olarak yazıtlar dijital ortamda bulunabilecektir. Ayrıca yine EXMARaLDA programı

İNinde bulunan EXACT ile yazıtlarda geİen sözcüklerin sıklığı hesaplanabilecektir. Sözcüklerin farklı kullanım alanları anlaşılabilir ve ayrıca işlevsel birimlerinde tümce İinde değişen işlev ve konumlarının da anlaşılması sağlanabilecektir. Diğer bir alt program olan COMA ile yazıtların bir bütüncesi (korpusu) oluşturulabilecektir.

Aşağıda Urartu Kralı Minua dönemine ait olan ve Minua Kanalı ya da Şamuran Kanalı olarak da bilinen yazıtın (K(anal)Y(azıtı)) Urartu İivi yazısıyla belirtilen İizimi bulunmaktadır. İizimin alt tarafında EXMARaLDA'nın Partitur Editor İevriyazı programına işlenmiş olan Urartuca yazıtın okunuşu ve Türkİeye İevirileri alt alta ayrı birer katman (tier) olarak verilmiştir. Partitur Editor'dan bu işlemleri gerçekleştirmek İin öncelikle dijital metni zenginleştirilmiş metine sonra da Word dokümanına İevirmek gerekmektedir. Yazıtların Urartuca okunuşlarında bulunan ve üst simge olarak işlenmesi gereken belirteİler dıőındaki tüm yazı özelliklerini Partitur Editor sistemi İinde sunma imkânı vardır. Programa bu özelliğin de yerleştirmesi İin İalıőmalar yapılmaktadır. Bu özelliğin olmaması durumunda da aşağıdaki metinde olduğu gibi yazı sistemi İindeki belirteİler Word dokümanında da üst simgelere dönüőtürülebilmektedir. İdeogramların ve farklı ses ayraİları ile yazılması gereken hece işaretlarının programa işlenmesinde bir sorun yoktur. Aşağıdaki Word dosyasında Urartu yazıtlarının klasik İevriyazım yönteminde olduğu gibi her bir İiviyazısı işareti bileşimine karőılık gelen okuma İevirileri birer kısa İizgi (-) ile ayrımlanmıştır. Bunun dıőında belirteİ ve ideogramların yine ayrı belirtilerek, İerik sözcüklerinin ve işlevsel sözcük ve bağımlı birilerin ayrımından ibaret bir yazım da oluşturulabilir. Böylece sözcüklerin bir bütün olarak görülmesi ve tümce İindeki işlevsel birimlerin ayrımının daha kolay yapılması sağlanabilir. Örneęin aşağıdaki metnin ilk satırındaki son beş İiviyazısı karakterinin oluşturduğu ^MMi-nu-a-še > ^MMinua-še şeklinde üç hece işaretinin bileşimi ile (Kral) Minua önündeki erkek belirteci (^M) ve sonrasındaki ergatif eki še'nin ifadesi gerçekleştirilebilir. Word dokümanı olarak aşağıda verilmiş olan yazıt okunuşu ve İevirisi yazıt satır başlarını belirtecek biçimde 1'den 14'e sıralanmıştır. Böylece İivi yazısının okunuşu ve Türkİe İevirisi belirgin olmaktadır. Yukarıda verilmiş olan İivi yazılı metnin aşağıdaki belgede takibi yapılabilir. Partitur Editor programı İine yerleştirecek olan ses dosyası ile aynı zamanda dijital ortamda bu metnin okunuşuna da ulaşılabilir. Bu gerİekleşmeden önce sözcüklerin ve aldıkları eklerin sesletim değerlerinin belirginleşmesi gerekmektedir. Bunun İin de Urartu yazı sisteminin sunduğu bilgilerin ötesi incelemeler gerekmektedir. Tarihsel ve karőılaőtırılabilir dilbilimin sunduğu bazı metodolojik İalıőmalardan faydalanmak gerekmektedir. Aşağıdaki yazıtın okunuşu ve İevirisi yazıtın satırları ve genellikle sözcüksel dizilişlerine bağlı kalınarak sunulmaya İalıőıldı. Fakat tümce sınırlarının esas alınabileceği bir formatta da bu yazıtlar Partitur'a işlenebilir. Böylelikle Urartu yazıtlarının sözdizimsel özelliklerinin anlaşılması konusunda da bir düzenleme sağlanmış olacaktır. Aşağıdaki yazıtın sonunda bulunan beddua tümcesi İindeki arhi ve inaini sözcüklerinin anlamsal İerikleri

belirgin olmadığından Türkçe bir sözcük karşılığı verilmemiştir. Birçoğu tekrarlamalı olsa da sundukları dilsel içerik bakımından binin üzerinde olan Urartu yazıtlarının bir bütüncü haline dönüştürülmesi, bu sözcükler gibi anlamsal içeriğine ulaşılamayan farklı sözcükleri de deşifre etme olanağı sağlayacaktır. Arkeoloji, filoloji, eski çağ tarihi ve dilbilim başta olmak üzere birçok farklı alandaki çalışmalar için önemli veriler sağlayacak olan bu bütüncü aynı zamanda önemli bir bilimsel eksikliği de giderecektir.

Kanal Yazıtı

Menua - Şamran kanalı yazıtının sözlü [s] ve Türkçe çeviri [ç] aktarımları

	1	2	
Y[s]	^D Hal-di-ni-ni uš-ma-ši-ni ^M Mi-nu-a-še	^M İş-pu-u-i-ni-hi-ni-še i-ni pi-i-li-e	a-gu-
Y[ç]	Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Minua	İşpuini oğlu bu kanal	nşa

	..	4	5
Y[s]	ni ^M Mi-nu-a-i pi-i-li ti-i-ni	^D Hal-di-ni-ni al-su-ši-ni	^M Mi-nu-a-ni MAN DAN-NU
Y[ç]	<i>etti Minua kanalı adı</i>	<i>Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Minua</i>	<i>kral güçlü, kral</i>
	..	6	
Y[s]	MAN al-su-i-ni MAN ^{KUR} Bi-i-a-i-na-e	a-lu-u-si URUTu-uş-pa-a-e URU	
Y[ç]	<i>Biaininin</i>	<i>ülke</i>	<i>efendisi şehri Tuşpanın şehri</i>
	7	8	
Y[s]	^M Mi-nu-a-še a-li-e a-lu-še i-ni DUB-te	tú-li-e a-lu-še pi-tú-li-e a-lu-še-e	
Y[ç]	<i>Minua söyler, her kim bu yazıtı</i>	<i>tahrip ederse her kim suç işlerse, her</i>	
	9	10	1
Y[s]	a-i-ni-e-i i-ni-li du-li-e a-lu-še	ú-li-e-še ti-ú-li-e i-e-še i-ni	
Y[ç]	<i>bir başkasına bunları yaptırırsa her kim</i>	<i>her kim derse ben bu</i>	
	..	12	
Y[s]	a-gu-bi tú-ri-ni-ni ^D Hal-di-še	^D IM-še ^D UTU-še ^D INGIRMEŠ-še ma-a-ni	
Y[ç]	<i>inşa etti yok etsin, tanrı Haldi</i>	<i>tanrı Teişeba, tanrı Şivini, tanrılar, ona güneşin</i>	

	..	13	14
Y[s]	𐎱𐎠𐎼𐎿	pi-e-i-ni me-i ar-hi ú-ru-li-a-i me-i	i-na-i-ni me-i na-a-ra-a a-ú-i-e ú-lu-li
Y[ç]	ıŝı	altından yok etsin arhisini? inainisini? yok etsinler, hiçliğe yollasınlar	
	ğı		

Sonuç

Tarihi biliyor olmak aslında onunla yaşamının yollarını görmekle mümkündür. Böylece geçmişin sırları günümüzde anlamlı, önemli ve yol gösterici bir birikimi edinme imkânı sağlar. Birçok farklı bilim dalının alan yazınının ihtiyaç duyduğu bilgileri, belgelerinde barındıran Urartu dili için de böylesi bir bakış açısının oluşması gerekmektedir. Çünkü Türkiye'nin doğusunda tarihin önemli ayrıntılarına tanıklık etmiş bu dilin konuşurlarının en önemli bilgi mirasları olan yazıtlarının, Türkçe bir bütüncesi yoktur. Urartu yazıtları, dönemin tarihsel ve kültürel sırlarını sunma dışında, dillerin evrensel özelliklerinin aydınlatılması konusunda da önemli bilgiler içermektedir. Yani birçok farklı alana bilimsel araştırma imkânı sağlamaktadırlar. Yazıtlar, ülke turizmine bile katkısı olacak değerlere sahiptir. Bölgede araştırma ve inceleme yapmış olan yabancı bilim insanlarının dillerine çevrilmiş olan bu yazıtlar için (günümüz şartlarına ve imkânlarına uygun) bir bütünce oluşturmanın önemi büyüktür. Almanca, İtalyanca ve Rusça bütünceleri olan yazıtların bu alandaki bilimsel ihtiyacı karşılamadığını açıkça belirtmek gerekmektedir. Fakat bu çalışmalar da göz ardı edilmeden günümüzün bilgiye ulaşma gereklerine uygun bir arayışa girilmelidir. Bu amaçla, EXMARaLDA dil inceleme ve analiz programının sunduğu imkânlarla, Urartu yazıtlarının Türkçe bir bütüncesinin oluşturulması hedeflenmektedir. Bazı ek düzenlemelerle, dijital ortamda bu yazıtların ses değerlerini, yazılı görsellerini, Türkçe içeriklerini ve dilbilimsel özelliklerini sunma imkânı sağlayan bu programla aynı zamanda yazıtların büyük bir koleksiyonu/bütüncesi oluşturulabilir. Bu program ayrıca Hititçe ve Hurrice gibi Eski Anadolu dillerinin ve Eski Türkçe metinlerin de birer bütüncesinin oluşturulması için değerlendirilebilir. Son olarak da bir öz eleştiri yapmak durumundayız. Urartu tarihi ve kültürü ile eski çağ dilleri konularında araştırma yapan bilim insanlarının yabancı araştırmacılar kadar konuya ilgili olmamaları bilimsel bir gecikme göstergesidir. Ayrıca, öğrencilerin öğrenmekte zorlandıkları bu gibi konulara bilimsel açıklamalar getirerek onlara bu bilgileri sunabilmek de akademisyenliğin gereği olarak değerlendirilmelidir.

Kaynaklar

Alparslan, M. (2009). "Çivi Yazısı" *Hititolojiye Giriş*, Bölüm IV, İstanbul: 59-68.

- Balkan, K. (1984). "Urartular'ın Kökeni ve Dilleri", *Bellekten XLVIII*: 513-521.
- Diakonoff, I. M. (1971). *Hurrisch und Urartaisch*, München.
- Diakonoff, I. M. (1981). *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden.
- Diakanoff, I.M. – A.R. Starostin (1986). *Hurro-Urartian as an Eastearn Caucasian Language*, Kitzinger, München.
- Dinçol, A. M. (1970). *Eski Anadolu Dillerine Giriş*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Dinçol, A. M. (1989). "Yeni Urartu Yazıtları ve Yazıt Parçaları", *Anadolu Araştırmaları II* : 137-142.
- Dinçol, A. M. (1994). "Cultural and Political contacts between Asyria and Urartu", *Tel Aviv 21*: 3-21.
- Dinçol, A. M. (2004). "Anadolu'da Diller ve Yazılar", *Klasik Filoloji Seminerleri I*, İstanbul: 11-42.
- Dinçol, A. M. (2005). "Urartu Yazısı ve Dili", *Arkeo Atlas*, Sayı 4, 112-113.
- Dinçol, A. M. (2001). "Eskiçağda Doğu Akdeniz Havzası ve Anadolu'da Diller ve Yazılar" *Boğazköy'den Karatepeye*, İstanbul: 20-37.
- Dinçol, A. M. (2003). "Urartu Dili ve Yazısı", *Toplumsal Tarih Dergisi*, sayı 116: 42-48
- Dinçol, A. – E. Kavaklı (1978). "Karahan Köyünde Bulunan Dört Yeni Urartu Yazıtı-Neuere Urartaesche Inschriften aus dem Dorfe Karahan" *Anadolu Araştırmaları VI*: 17-32.
- (1978). "Van Bölgesi'nde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları", *Anadolu Araştırmaları Ek Yayın 1*, İstanbul.
- Friedrich, J. (2000). *Kayıp Yazılar ve Diller*, İstanbul.
- Harutyunyan, N. V. (2001). *Korpus urartskich klinoobraznych nadpisei (Corpus of Urartian Cuneiform Inscriptions)*, Erivan.
- Herkenrath, A. J. Rehbein. (2012). Pragmatic corpus analysis, exemplified by Turkish-German bilingual and monolingual data, *Multilingual Corpora and Multilingual Corpus Analysis*, Eds. T. Schmidt, K. Wörner, 123-152, John Benjamins Publishing Company.
- Hırçın, S. (2000). *Çivi Yazısı*, İstanbul.

Kılıç, S. Biber H. Varol O. (2006). "Urartu Krallığı ve Sonrası" *Van Kültür ve Turizm Envanteri I. Tarihsel Değerler*, Ankara: 95-170.

König, W. F. (1950). *Handbuch der chaldischen Inschriften*, Archiv für Orientforschung, Beiheft 8. Selbstverlag Ernst Weidners, Graz (Cilt 1).

König, W. F. (1955). *Handbuch der chaldischen Inschriften*, Archiv für Orientforschung, Beiheft 8. Selbstverlag Ernst Weidners, Graz (Cilt 2).

Melikişvili, G. A. (1971). *Die Urartaische Sprache*, Roma.

Payne, M. R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul.

Peker, H. (2009). "Dilbilim, Filoloji ve Hititoloji" *Hititolojiye Giriş*, Bölüm II, İstanbul: 37-58.

Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul.

Salvini (2008). *Corpus Dei Testi Urartei Volume I, II, III, Le Iscrizioni Su Pietra E Roccia-Tavole*, Roma

Tarhan, T. (1978). *MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul.

Uzun, E. (2004). *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilgisinin Temel Kavramları, Türkçe Üzerine Tartışmalar*, İstanbul.

Varol, O. (2005). *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Urartu Dilinin Yapısal Özellikleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Varol, O. (2008). "Eski Yakındoğu'nun Hurri ve Urartu Dilleri", *Dil Karşısında Dil, Örneklerle Karşılaştırmalı Dilbilim*, : 26-56, Van

Wilhelm, G. (2004a). "Hurrian", *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge: 95-118.

Wilhelm, G. (2004b). "Urartian", *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge: 119-137.

Yıldız, N. (2000). *Eski Çağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, Ankara.

Zimansky, P. E.(1998). *A Handbook of Urartian Studies*, Ancient Ararat, Delmar-New York.

EXMARaLDA. *Research Center on Multilingualism (SFB 538)*, Computer assisted methods for the creation and analysis of multilingual data. Hamburg: University of Hamburg. Free downloads: <http://www.exmaralda.org/downloads.html>

